

The Role and Position of Mashhad Seminaries in Religious Education of the Society (Case Study: Navab Seminary moqufeh School)

Mahshid Sadat Eslahi*

Abstract

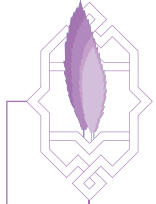
Religious schools in Iran have a long and fruitful history and have played an important role in training scholars, jurists, and religious missionaries. The main goal of religious schools is to teach religious sciences and train students in various Islamic fields. These schools are usually established by charitable donors, and income from moqfat covers ongoing expenses such as teachers' salaries, educational grants, and building maintenance. During the Safavid period, religious schools played an important role in promoting Shiism and educating Shiite scholars and clerics. By formalizing the Twelver Shiism, the Safavids developed scientific and religious centers and strengthened religious schools as key institutions in the teaching of Islamic jurisprudence, hadith, exegesis, theology, and philosophy. One of the waqfi religious schools established during the Safavid period was the Navab Seminary in Mashhad, which has been active until the present day. The present study, using a descriptive-analytical method and based on library resources, while re-reading the waqf-nameh of this school, seeks to answer the question: What role did the Navab School of Mashhad have in the religious education of individuals and society? The results of the research show that during the reign of Shah Suleiman the Safavid, this waqfi school was built and made available to scholars for the education of religious students. Since its establishment, the Navab Seminary in Mashhad has been able to educate many students in the field of science and knowledge and has had a significant impact on raising awareness in society by holding educational and cultural programs.

Keywords: Mashhad, Safavid period, Shah Suleiman, Navab High School, Waqf.

---

* PhD student in Post-Islamic Iranian History, Faculty of Literature and Humanities, Persian Gulf University, Bushehr, Iran.

maheslahi@gmail.com

دور ومكانة مدارس مشهد العلمية في التربية الدينية للمجتمع (دراسة حالة: مدرسة نواب التابعة للوقف)

مهشيد سادات اصلاحي

الخلاصة

للمدارس الدينية في إيران تاريخ عريق ومثمر، وقد لعبت دوراً هاماً في تنشئة العلماء والفقهاء والدعاة. الهدف الرئيسي للمدارس الدينية هو تعليم العلوم الدينية وتثقيف الطلاب في مختلف المجالات الإسلامية. يتم إنشاء هذه المدارس عادة من قبل المتبرعين الخيريين، ويغطي الدخل من الأوقاف النفقات الجارية مثل رواتب الأساتذة، والمنح التعليمية، وصيانة المباني. خلال العهد الصفوي، لعبت المدارس الدينية دوراً هاماً في نشر المذهب الشيعي وتدريب علماء ورجال دين الشيعة. ومن خلال إضفاء الطابع الرسمي على المذهب الشيعي الاثني عشري، طوّر الصفويون المراكز العلمية والدينية، وعززوا دور المدارس الدينية كمؤسسات رئيسية في تدريس الفقه الإسلامي والحديث والتفسير وعلم الكلام والفلسفة. من المدارس الدينية الوقفية التي أنشئت في العهد الصفوي مدرسة نواب في مشهد، والتي لا تزال تعمل إلى يومنا هذا. البحث الحالي، الذي يعتمد على المنهج الوصفي التحليلي، وبالاعتماد على مصادر مكتبية، مع مراجعة خطاب وقف هذه المدرسة، يجيب هذا البحث على السؤال التالي: ما دور مدرسة نواب مشهد في التربية الدينية للفرد والمجتمع؟ وتُظهر نتائج الدراسة أنه في عهد الشاه سليمان الصفوي، بُنيت هذه المدرسة الوقفية، و وضعت تحت تصرف العلماء لتعليم طلاب العلوم الدينية. مدرسه علميه نواب در مشهد توانست از بدو تاسيس شاگردان بسياری را در عرصه علم و دانش تربيت کند و تاثير به سزایی در آگاهی بخشی به جامعه در برگزاری برنامه های تربیتی و فرهنگی شد. تمكنت مدرسة نواب العلمية في مشهد منذ تأسيسها من تخريج العديد من الطلبة في مجال العلم والمعرفة، وكان لها أثر كبير في رفع مستوى الوعي في المجتمع من خلال إقامة البرامج التعليمية والثقافية.

الكلمات المفتاحية: مشهد، العصر الصفوي، شاه سليمان، مدرسة نواب، الوقف

نقش و جایگاه مدارس علمیه مشهد در تربیت دینی جامعه (مطالعه موردی: مدرسه موقوفه علمیه نواب)

مهشید سادات اصلاحی*

چکیده

مدارس دینی در ایران سابقه طولانی و پررنگ دارند و نقش مهمی در تربیت علما، فقها و مبلغان مذهبی ایفا کرده‌اند. هدف اصلی مدارس دینی، آموزش علوم دینی، تربیت طلاب، دانش‌آموزان در زمینه‌های مختلف اسلامی است. این مدارس معمولاً توسط واقفان خیر تأسیس می‌شوند و درآمد حاصل از موقوفات، هزینه‌های جاری مانند حقوق اساتید، کمک‌هزینه‌های تحصیلی و نگهداری ساختمان را تأمین می‌کنند. در دوره صفویه مدارس دینی نقش مهمی در ترویج تشیع و تربیت عالمان و روحانیون شیعه داشتند. صفویان با رسمی کردن مذهب تشیع دوازده امامی، به توسعه مراکز علمی و مذهبی پرداختند و مدارس دینی را به عنوان نهادهای کلیدی در آموزش فقه، حدیث، تفسیر، کلام و فلسفه اسلامی تقویت نمودند. یکی از مدارس دینی وقفی که در دوره صفویه تأسیس شد مدرسه علمیه نواب در مشهد بود که توانست تا زمان حاضر فعالیت داشته باشد. پژوهش حاضر با روش توصیفی - تحلیلی و مبتنی بر منابع کتابخانه‌ای ضمن پرداختن به بازخوانی وقف‌نامه این مدرسه درصدد پاسخ به این سؤال است که مدرسه نواب مشهد چه نقشی در تربیت دینی افراد و جامعه داشته است؟ نتایج پژوهش نشان می‌دهد که در زمان شاه سلیمان صفوی این مدرسه وقفی ساخته و در اختیار علما برای تحصیل طلاب علوم دینی گذاشته شد. مدرسه علمیه نواب در مشهد توانست از بدو تأسیس شاگردان بسیاری را در عرصه علم و دانش تربیت کند و تأثیر به‌سزایی در آگاهی بخشی به جامعه در برگزاری برنامه‌های تربیتی و فرهنگی شد.

واژگان کلیدی: مشهد، دوره صفویه، شاه سلیمان، مدرسه عالی نواب، وقف.

* دانشجوی دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خلیج فارس، بوشهر، ایران.
maheslahi@gmail.com

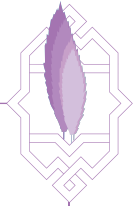
مقدمه

اماکن مختلفی در گذشته‌های تاریخی ایران برای تعلیم و تربیت شیفتگان امر تعلیم و تربیت ایجاد شده بودند که از این میان می‌توان به مکتب‌ها، مساجد، رباط‌ها، مجالس عمومی و غیره اشاره نمود که مدارس دینی در رأس همه آنها قرار داشت. این اماکن در نقاط مختلف کشور به صورت پراکنده در امر تعلیم و تربیت در سطوح مختلف فعالیت داشتند (درخشانی، ۱۳۹۶: ۵۰). قبل از دوره صفویان حوزه‌های علمیه در مراکز شیعه نشین ایران از جمله قم و ری و کاشان و برخی از شهرهای خراسان دایر بوده اما اوج گسترش و رونق آن از دوره صفویه در ایران آغاز گردید. در این دوره مدارس دینی در شهرهای مختلف تأسیس شد و علمای تربیت یافته در حوزه اصفهان به شهرهای مختلف مهاجرت نموده و به تأسیس حوزه‌های دینی برای ترویج و تحکیم مبانی شیعه پرداختند. در اصفهان و شیراز و کاشان و خراسان، و شهرهای آذربایجان مدارس دینی با حمایت سلاطین صفوی و با ولایت علمای بزرگ شیعه ساخته شده که تولیت آنها با علمای بزرگ شیعه در شهرهای مختلف بوده است (غنیمة، ۱۳۹۵: ۹-۱۰). در دوره صفویه مدارس دینی در ایران رونق چشمگیری یافتند، زیرا این سلسله با رسمیت بخشیدن به مذهب تشیع دوازده‌امامی، نیازمند تربیت عالمان و فقهای شیعه برای تثبیت پایه‌های مذهبی حکومت بود. در این دوره، مدارس دینی به مراکز مهم علمی و فرهنگی تبدیل شدند و نقش اساسی در گسترش علوم اسلامی ایفا کردند. مدارس دینی در دوره صفویه ویژگی‌های منحصر به فردی داشتند که هرکدام از آنها باعث شد تا مدارس دینی گسترش پیدا کند. عواملی مانند رسمیت یافتن تشیع و نیاز به تربیت عالمان شیعه صفویان برای مقابله با علمای سنی و ترویج تشیع، سبب شد تا به جدیت به فکر تأسیس و حمایت از مدارس دینی بپردازند. برنامه درسی این مدارس معمولاً شامل موضوعاتی مانند کلام، فقه، فلسفه و نحو عربی بود. مدارس نه تنها به‌عنوان مراکز آموزشی، بلکه به‌عنوان مراکز اجتماعی نیز خدمت می‌کردند که در آن طلاب و علما می‌توانستند در بحث و مناظره شرکت کنند. حاکمان صفوی از طریق بودجه و حمایت از این مدارس حمایت کردند که به ایجاد شبکه‌ای از مرجعیت دینی و دانش پژوهی در سراسر امپراتوری کمک کرد. علاوه بر این، دوره صفویه شاهد ظهور علمای برجسته‌ای بود که به اندیشه و ادبیات اسلامی کمک کردند. در مجموع، مدارس دینی در این دوران در شکل‌دهی منظر دینی و فرهنگی ایران نقش به‌سزایی داشتند و بر زندگی معنوی و فکری جامعه تأثیر گذاشتند. در دوره صفویه، مدارس دینی موسوم به مدارس، به عنوان مراکز تعلیم و تربیت اسلامی فعالیت می‌کردند. آنها برنامه درسی را ارائه کردند که شامل کلام، فقه، فلسفه و ادبیات بود و هدف آن تربیت علما و روحانیونی بود که تفسیر صفوی از اسلام شیعه را حمایت و تبلیغ کنند. این مؤسسات اغلب از طرف واقف تأمین

مالی می‌شدند که به آنها امکان می‌داد استقلال خود را حفظ کنند و محصلان را جذب کنند. دوره صفویه که از اوایل قرن شانزدهم تا اواسط قرن هجدهم در ایران به طول انجامید، دگرگونی قابل توجهی را در چشم انداز مذهبی و آموزشی منطقه رقم زد. در واقع می‌توان گفت که سلسله صفویه، تشیع اثنی عشری را به عنوان مذهب دولتی تأسیس کرد که به گسترش مدارس دینی موسوم به مدارس علمیه انجامید. این مؤسسات برای تربیت روحانیون و اشاعه معارف اسلامی، به ویژه در کلام، فقه و فلسفه، حیاتی بودند. علاوه بر این، مدارس دینی صفوی به‌عنوان مراکزی برای نفوذ اجتماعی و سیاسی عمل می‌کردند، جایی که علما می‌توانستند به بحث‌هایی بپردازند که هویت دینی و فرهنگی آن زمان را شکل می‌داد. میراث این مؤسسات همچنان بر آموزش اسلامی در ایران و فراتر از آن تأثیر می‌گذارد و الگویی را ایجاد می‌کند که به اشکال مختلف در طول قرون بعدی تداوم می‌یابد. حمایت حکومت از مدارس دینی توسط شاهان صفوی مانند شاه طهماسب اول و شاه عباس اول، مدارس بسیاری ساختند یا مدارس قدیمی را بازسازی کردند و وقف‌نامه‌های فراوان برای تأمین هزینه‌های این مدارس تنظیم شد. یکی از مدارس علمیه معروف مدرسه عالی نواب در مشهد بود که زمین آن برای تربیت طلاب و علمای دینی وقف شده بود. این مدرسه در دوره شاه سلیمان احداث شد و به فعالیت دینی خود پرداخت.

۱. پیشینه پژوهش

حوزه‌های علمیه و مدارس دینی مشهد از جمله موضوعاتی محسوب می‌شوند که به دلیل اهمیت تاریخی، فرهنگی و نقش تأثیرگذارشان در تربیت مذهبی جامعه، همواره مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته‌اند. تحقیقات متعددی تاکنون درباره جنبه‌های مختلف این مراکز علمی و دینی انجام شده است که هر یک بخشی از واقعیت‌های تاریخی و فرهنگی این حوزه‌ها را آشکار کرده‌اند. برای نمونه، یزدی مطلق فاضل در اثر خود با عنوان «فهرست نسخه‌های خطی مدرسه علمیه عالی نواب» (۱۳۹۰) ابتدا مروری جامع بر حوزه‌های علمیه مشهد ارائه می‌دهد و سپس به بررسی نسخه‌های خطی موجود در مدرسه علمیه نواب می‌پردازد. او نه تنها فهرستی از این نسخه‌ها تهیه کرده، بلکه تحلیل ارزشمندی از محتوای آن‌ها و اهمیت تاریخی‌شان ارائه داده است. اثر دیگر، کتاب «اسناد و موقوفات مدارس تاریخی حوزه علمیه مشهد» (۱۳۹۴) نوشته پسندیده رویکردی تحلیلی نسبت به روند تعلیم و آموزش در حوزه‌های علمیه تشیع در مشهد داشته است. پسندیده توانسته است ۱۳ موقوفه مرتبط با مدارس علمیه تاریخی مشهد را در دوره‌های تیموریان، صفویه و قاجار مورد تحقیق قرار دهد و نقشی که این موقوفات در ساختار آموزشی و دینی ایفا کرده‌اند را روشن کند. در مقاله‌ای دیگر از میرآقایی با عنوان «کتاب‌های وقفی مدرسه عالی نواب مشهد با تکیه بر کتاب‌های وقفی فاضل بسطامی و فرزندش»

(۱۳۹۴) پژوهشگر به گردآوری فهرستی از کتاب‌های وقف‌شده توسط خاندان بسطامی پرداخته و بر جایگاه علمی و نقش آن‌ها در آموزش عالی مدرسه نواب تأکید کرده است. این مقاله اهمیت میراث علمی و فرهنگی این خاندان را در مشهد برجسته می‌کند. در کنار این پژوهش‌ها، جازاری معمویی نیز در کتاب «عهد یاران: تاریخچه‌ای از حوزه علمیه مشهد» (۱۳۹۷) به صورت جامع به بررسی تاریخچه مدارس علمیه مشهد در ادوار مختلف تاریخی پرداخته است. او نه تنها زندگی‌نامه علمای برجسته پیش از انقلاب اسلامی و بعد از پیروزی انقلاب را مورد توجه قرار داده، بلکه وقایع مهم مرتبط با جنبش‌های دینی و اجتماعی حوزه علمیه مشهد را نیز شرح داده است. با وجود تلاش‌های گسترده در زمینه مطالعات حوزه علمیه مشهد، نکته قابل توجه این است که تاکنون پژوهش مستقلی در این زمینه انجام نشده است. این خلأ پژوهشی می‌تواند زمینه‌ای ارزشمند برای تحقیقات آتی فراهم کند تا نقش این مرکز علمی در شکل‌دهی باورهای مذهبی جامعه و پرورش نسل‌های جدید مورد ارزیابی قرار گیرد.

۲. تاریخچه مدرسه نواب مشهد

مدرسه نواب را یکی از نقبای سادات رضوی به نام «میرزا ابوصالح نواب» در روزگار صفویان به هنگام سلطنت شاه سلیمان صفوی (۱۱۰۵-۱۰۷۷ ق) به سال ۱۰۸۶ ق احداث کرده است (سیدی، ۱۳۷۸: ۱۶۲). مدرسه علمیه عالی نواب یا مدرسه صالحیه (تأسیس ۱۰۸۶ق) از مدارس علمیه مشهد است که در ضلع شمالی بالا خیابان (خیابان نادری سابق و شیرازی فعلی) و در نزدیکی حرم امام رضا علیه السلام قرار دارد. مدرسه علمیه عالی نواب، که به مدرسه صالحیه نیز موسوم می‌باشد و از مشهورترین مدارس علمیه مشهد مقدس رضوی به شمار می‌رود و در میان مدارس قدیمیه این شهر که امروزه بالغ بر پنجاه مدرسه است از لحاظ موقعیت و موقوفات و کتابخانه جامع و کاشی کاری و برخی خطوط نسبتاً نفیس به جای مانده آن، در رتبه اول قرار دارد. «این مدرسه را به سال ۱۰۸۶ ه. ق نواب مستطاب، عمده السادات صدرالاسلام میرزا صالح (ابوصالح و یا میر محمد صالح بن میرزا محمد محسن) نقیب رضوی، (متوفی ۱۰۹۰ ه. ق) با هزینه خویش ساخته بود (موسویان، ۱۳۸۷: ۳۰۵؛ وکیلیان، ۱۳۹۰: ۵۸-۵۹). وی صدرالصدور مملکت ایران با موقعیت و مکتب تام بوده است، نسب شریفش با هفده واسطه به موسی المربقع، فرزند حضرت جوادالائمه علیه السلام موصول است. گویند مادر میرزا ابوصالح به نام فخر النساء بیگم، دختر شاه عباس ماضی بوده و خود در عهد شاه عباس دوم به صدرالممالکی ایران مفتخر گردیده است. بانی این مدرسه از اجله اشراف و اعیان و سادات عظام و از مشاهیر علم، فضل، کمال و دارای طبع شعر بوده که رباعی زیر از اوست:

زان روز که چشم حق پرستم دادند
جامی ز می خم الستم دادند
در عشق، دل شکسته ام را زگداز
آئینه نمودند و به دستم دادند
(یزدی مطلق فاضل، ۱۳۹۰: ۲)

این مدرسه در سال‌های پیش از ۱۳۲۰ش در تصرف وزارت فرهنگ و اوقاف قرار گرفت و مدتی به عنوان دبیرستان معقول و منقول مورد استفاده قرار گرفت تا پس از وقایع ۱۳۲۰ش و سقوط حکومت رضاخان با سامان یافتن دوباره در اختیار حوزه علمیه قرار گرفت و توسط متولی پیشین آن، میرزا علی‌اکبر نوغانی مورد تعمیرات اساسی واقع شد. مدرسه نواب از زمان‌های گذشته، مرکز اجتماع و کلاس و درس طلاب بوده است. حوزه‌های درس ادبیات ادیب نیشابوری و دروس سطح عالی شیخ هاشم قزوینی هم در این مدرسه شکل می‌گرفت (امجدی، ۱۳۹۵: ۲۵۱). مدرسه قدیمی نواب دارای دو ایوان در شمال و جنوب بنا و حجرات متعدد در دو طبقه با زیربنایی به مساحت ۱۵۰۰ متر مربع در زمینی به وسعت ۲۷۸۳ متر مربع است. در گزارش‌های قدیمی‌تر درباره این بنا آمده است که در چهار طرف مدرسه ۷۵ اتاق تحتانی و فوقانی بنا گردیده و جلوی هر اتاق ایوانی قرار گرفته که پیشانی آن ایوان با کاشی الوان تزئین یافته است. از دیگر جذابیت‌های این مدرسه، ایوان ورودی مدرسه بود که با کاشیکاری معزق، هفت رنگ، معقلی و مقرنس‌های گچی آراسته شده بود و کتیبه‌ای به خط ثلث بر بالای آن دیده می‌شد. در عرض این کتیبه اشعاری به خط نستعلیق در ستایش شاه سلیمان صفوی بنیان‌گذار بنا، همراه با تاریخ ساخت، در ۲۴ ترنج با زمینه فیروزه‌ای بدین ترتیب نوشته شده بود (پسندیده و واعظ زاده خراسانی، ۱۳۸۵: ۲۱۰-۲۱۳). بنابر داده‌های فوق معماری آن با توجه به اسکان به تعلیم طلاب برای علوم دینی طراحی شده است.

۳. وقف‌نامه مدرسه نواب

مدرسه علمیه نواب مشهد، طبق اسناد و مدارک تاریخی موجود در آرشیو، به‌عنوان یکی از مراکز وقف‌شده برای آموزش علوم دینی شناخته می‌شود (ساکما، ۲۹۶/۱۶۴۵۰). بر اساس اطلاعات ارائه‌شده در کتابچه مربوطه، عبدالحمید مولوی به‌طور مشروح به موقوفات این مدرسه پرداخته و جزئیات آن را مستند کرده است. این موقوفات که بخشی از میراث فرهنگی و مذهبی منطقه محسوب می‌شوند، نقش مهمی در استمرار فعالیت‌های آموزشی و تربیتی این مرکز ایفا کرده‌اند:

دکاکین متصل به مدرسه دوازده باب پنجاه تومان

مزرعه پایین ده میان ولایت ۲۹ سهم از ۶۲ سهم سی خروار غله

مزرعه شانقله میان ولایت نصف از کل، پانزده خروار غله

مزرعه راهیان میان ولایت یک سدس، پنج خروار غله؛

مزرعه تخم مرز میان ولایت، تماماً هشتاد خروار غله؛
 مزرعه بحرآباد میان ولایت یک سهم از هجده سهم، پنج خروار غله
 مزرعه اسمعیل آباد میان ولایت یک سدس هفت خروار و پنجاه من غله
 مزرعه دستجرد تبادکان پنج سهم از پانزده سهم هشت تومان نقد و هشت خروار غله
 مزرعه قورقی تبادکان پنج سهم از هیجده سهم سی تومان نقد و سی خروار غله؛
 مزرعه باغ فرهاد جرد تبادکان و فتح آباد نوزده سهم از بیست سهم، شصت خروار غله
 مزرعه سهل الدین میان ولایت وقفی مرحوم محمد خان نایب قاجار، ۱۷۰ تومان
 وی سپس موقوفه‌هایی را که بر روی سنگ نبشته موجود در مسجد مدرسه از آنها نام برده شده،
 چنین بیان می‌کند:

- ۱ - فیض آباد بلوک منیژان از جمله چهار زوج، دو زوج^۱ و یک فرد؛
- ۲ - اسماعیل آباد بلوک شهر مع باغات از جمله ۴۸ سهم شش سهم و نیم؛
- ۳ - مزرعه بحرآباد بلوک مذکور مع باغات نصف از نهد سهم پنجاه سهم؛
- ۴ - مزرعه دستجرد بلوک مذکور مع باغات از دوازده شبانه روز، چهار شبانه روز؛
- ۵ - مزرعه راهیان بلوک طوسی مع باغات و طاحونه از جمله نه زوج، یک زوج؛
- ۶ - مزرعه شانقله بلوک مذکور مع باغات و طاحونه از هشت زوج چهار زوج؛
- ۷ - مزرعه بایده بلوک مذکور مع باغات از هشت زوج سه زوج و ثلث زوج؛
- ۸ - مزرعه قورقی تبادکان از جمله پانزده زوج چهار زوج و یک فرد و نیم؛
- ۹ - مزرعه چلاقی بلوک مذکور از جمله هجده زوج، پنج زوج؛
- ۱۰ - مزرعه فتح آباد بلوک مذکور تماماً؛
- ۱۱ - مزرعه فرهاد جرد از بیست سهم نوزده سهم؛
- ۱۲ - مزرعه محمود آباد نصف
- ۱۳ - مزرعه سرده جور مکن تماماً
- ۱۴ - تخمامرز تماماً؛
- ۱۵ - طاحونه مزنگ یک حجر؛

۱. زوج در اصطلاح کشاورزان خراسان عبارت است از میزان استعداد مزرعه و گاهی به جای سهم هم اطلاق می‌گردد. در مورد مزرعه فیض آباد، مدار را چهار دانسته و دو زوج و دو فرد، یعنی پنج هشتم را رقبه موقوفه معرفی کرده‌اند. از طرفی در عرف کشاورزان مشهد هر زوج در هر سال، سه خروار گندم و جو در شصت روز از قرار روزی پنج من باید بذر بکارد و یک زوج، آب عبارت است از مقدار آبی که در یک شبانه روز هزار زرع مربع زمینی را که دو مرتبه شیار شده باشد، مشروب ساخته برای کشت بذر آماده کند. واضح است هر قدر آب افزایش یابد، در صورت وجود زمین مزروعی بر تعداد ازواج آن مزرعه افزوده می‌شود و یک فرد، نصف زوج است.

۱۶- دکاکین جنب مدرسه شانزده باب

۱۷ - دکاکین بازارچه شادکن سه باب

۱۸ - دکان عطاری و نخود بریزی سر میدان دو باب

۱۹ - دکان جنب حمام سرشور دو باب

۲۰ - حمام مشهور به حمام سرشور یک باب

۲۱ - تیمچه متصل به حمام یک باب

۲۲ - حوالی و اراضی متصل به حمام یک باب.

مرحوم اعتمادالتولیه در کتابچه صورت موقوفات ارض اقدس، مصرف‌های موقوفه را به شرح زیر قلمداد می‌کند:

مصارف معمولی حال حق‌التولیه یک عشر مالکیت معمولی مدرسه نواب، هشتاد تومان و ۴۵ خروار غله؛ حق التدریس جناب حاجی شیخ احمد پانزده خروار گندم؛ مواجب خادم و روغن چراغ ۲۴ تومان روضه‌خوانی در ایام عاشورا، ۲۵ تومان؛ وظیفه طلاب از بابت موقوفه نواب و کرایه ۱۲۵ خروار؛ مالیات مزرعه سهل‌الدین، چهل تومان؛ در وجه طلاب از بابت سهل‌الدین باید داده شود ۲۰۳۰ تومان (پسندیده، ۱۳۹۴: ۱۲۵-۱۲۷). این فهرستی که در وقف‌نامه موجود بود نشان‌دهنده نقش وسیع وقف‌ها در تأمین نیازهای مدرسه و حمایت از فعالیت‌های مذهبی و آموزشی آن است.

۴. وقف نامه سنگی مدرسه نواب

هو الواقف

موقوفات مدرسه علیه رفیعة صالحیه - لازالت دایرة بالنبی وآله علیهم شرائف الصلوة والتحیة - از املاک و رقبات و مستغلات به شرحی که در وقف نامه علی حده نگارش یافته بر این موجب است:

مزرعه فیض الگو بلوک منیژان از جمله چهار زوج، دو زوج و یک فرد.

مزرعه اسماعیل آباد بلوک شهر مع باغات از جمله چهل و هشت سهم، شش سهم و نیم.

مزرعه بحرآباد بلوک مذکور مع باغات نصفه و ماله و ثلثان.

طاحونه، از جمله نهصد سهم، پنجاه سهم.

مزرعه دستجرد بلوک مزبور مع اراضی و باغات و محوطات که داخل و خارج شهر است، از جمله

دوازده شبانه روز چهار شبانه روز

مزرعه راهیان بلوک طوس مع باغات و طاحونه از جمله نه زوج، یک زوج.

مزرعه پایه بلوک شاندیز مع باغات از جمله هشت زوج، سه زوج و ثلثان یک زوج.

مزرعه شنقله بلوک مذکور مع باغات و بیدستان و یک حجر طاحونه از جمله هشت زوج، چهار زوج، مزرعه قورقی بلوک تبادکان مع باغات از جمله شانزده زوج، چهار زوج و یک فرد و نیم. مزرعه چلاقی بلوک مذکور مع باغچه عمارت از جمله هجده زوج، پنج زوج. مزرعه فتح آباد بلوک مزبور مع باغات که برنه زوج دایر است بالتمام.

مزرعه ... {شکسته است} مع باغات از جمله بیست سهم، نوزده سهم.

قنات عمو... {شکسته است} بالنصف.

مزرعه سرده بلوک جورمکن مع باغات که برنه زوج دایر است بالتمام.

مزرعه تخمامرز بلوک جاغرق مع باغات که برشش زوج دایر است بالتمام.

دو آلاز آب قریه میمد.

یک حجر طاحونه مزنگ.

دکاکین واقع در جنب مدرسه مذکور که هر یک به صنفی از اصناف محترفه دایر است، شانزده باب.

دکان عطاری و نخود بریزی واقع در سر میدان دو باب

دکان خبازی و کفش دوزی و دلالی واقع در بازارچه شادکن سه باب

دکان واقع در جنب حمام سرشور دو باب.

حمام معین واقع در کوچه مشهور به حمام شور مع تیمچه بایره متصله که سابقاً منزل بوده

یک قطعه زمین که تخمیناً یک سرای وار است بالتمام

یک باب حوالی واقع در جنب حمام مذکور

تغییر دهنده به لعنت خدا گرفتار گردد تحریراً فی شهر محرم الحرام سنة تسعین و الف. کتبه محمد خان، عمل محمد شفیع.

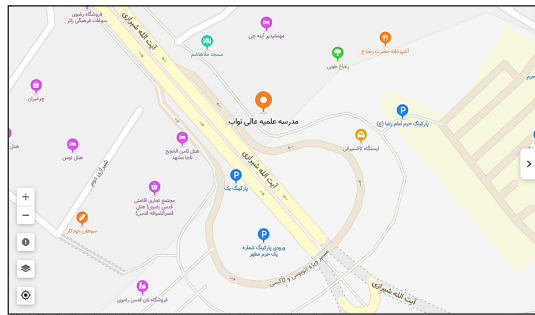
مدرسه نواب علاوه بر آنچه گفته شد موقوفه دیگری نیز که توسط محمدخان قاجار بر مسجد نایب و مدرسه نواب وقف شده دارد.

آقای امیر شیبانی در این باره می نویسد: «طبق وقف نامه مورخ ۱۲۳۰ ق. محمدخان قاجار دولو، معروف به نایب الایاله یا نایب الدوله، همگی و تمامی مزرعه ضیاءالدین مشهور به سهل الدین^۱ از توابع مشهد مقدس رضوی را وقف کرده است بر روشنایی مسجدی^۲ که واقف مذکور در خیابان علیا بنا نموده و بر فقرای مدرسه صالحیه مشهور به مدرسه نواب»

۱. مزرعه سهل الدین ۲۲ کیلومتری شهر مشهد در سمت شمال غرب در حد غربی جاده اصلی بین مشهد و توس واقع می‌باشد. این مزرعه تا توس حدود پنج کیلومتر فاصله دارد و قسمت عمده اراضی آن به صورت زمین کشاورزی به شوه کشت آبی دارای محصولاتی مانند گندم و جو است و بخش کوچکی نیز شامل قطعات مسکونی و تعدادی باغ و دامداری می‌باشد.
۲. مقصود از مسجدی که در وقف نامه آمده است. مسجد نایب معروف به مسجد ملاهاشم است که جنب مدرسه نواب قرار دارد و توسط آستان قدس رضوی به شکل زیبا و باشکوهی بازسازی شده و در اختیار نمازگزاران قرار گرفته است.

خطبه عربی این وقف نامه با خط ثلث زیبا و متن فارسی آن، به نستعلیق خوبی نگارش یافته است. حاج محمدهاشم خراسانی درباره مسجد نائب چنین نوشته آورده است: «مسجد نائب واقع در بالا خیابان، قریب به مدرسه نواب و آن صحنی و سه شبستان دارد که یک شبستان آن ضریب است و یکی چوب پوش و یکی دیگر هنوز رویش باز است و گویا تاریخش با تاریخ مدرسه نواب مقارن بوده (خراسانی، بی تا: ۹۷)

طبق موقوفاتی که در این وقفنامه آمده است باید اذعان نمود که آقای امیر شیبانی در این زمینه اشاره می‌کند که این اقدام مهم واجد ارزش والای اجتماعی و مذهبی بوده است. نظرات حاج محمدهاشم خراسانی نیز نشان می‌دهد که مسجد نائب واقع در این منطقه دارای سه شبستان بوده که یکی از آن‌ها ضریب، دیگری چوب‌پوش، و سومین شبستان بدون پوشش ساخته شده است؛ ساخت مسجد در همان زمان تأسیس مدرسه صورت پذیرفته است.

موقعیت جغرافیایی مدرسه نواب مشهد

مدرسه علمیه نواب	
مؤسس	میرزا صالح رضوی
سال احداث	۱۰۸۶ ق
نوع کاربری	آموزشی/ علمی
استان	مشهد
آدرس	جوار حرم امام رضا <small>علیه السلام</small> ، ابتدای خیابان شیرازی
معماری	دوره صفویه

۵. مفهوم تربیت دینی

تعلیم و تربیت دینی به آموزش و یادگیری در مورد باورها، اعمال و ارزش‌های مختلف دینی می‌پردازد. هدف آن ارائه درک افراد از ادیان مختلف، تاریخچه و اهمیت فرهنگی آنهاست. با توجه به حجم گسترده این مفهوم، این نوع آموزش می‌تواند در محیط‌های

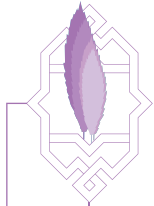

رسمی مانند مدارس و دانشگاه‌ها یا در محیط‌های غیررسمی مانند گروه‌های اجتماعی و مؤسسات مذهبی رخ دهد. اهداف تربیت دینی اغلب شامل تقویت رشد اخلاقی، ترویج مدارا و احترام به باورهای گوناگون و تشویق تفکر انتقادی در مورد مسائل معنوی است. همچنین می‌تواند شامل مطالعه متون مقدس، مناسک و آموزه‌های اخلاقی ادیان مختلف باشد. در بسیاری از جوامع، تربیت دینی نقش مهمی در شکل دادن به هویت و انسجام جامعه ایفا می‌کند. همچنین می‌تواند به بحث در مورد اخلاق، فلسفه و نقش دین در زندگی عمومی کمک کند. به طور کلی، آموزش دینی به دنبال تجهیز افراد به دانش و مهارت برای حرکت در دنیایی غنی از دیدگاه‌های مذهبی متنوع است. آموزش دینی با انتقال دانش درباره باورها، اعمال و ارزش‌های مذهبی مختلف، اغلب در قالب یک برنامه درسی ساختاریافته، عمل می‌کند. هدف آن تقویت درک و احترام به ادیان مختلف، تشویق تفکر انتقادی در مورد مسائل اخلاقی و اخلاقی است. این آموزش می‌تواند در محیط‌های رسمی مانند مدارس یا محیط‌های غیررسمی مانند گروه‌های اجتماعی انجام شود و اغلب شامل بحث‌ها، متون و یادگیری تجربی است. در نهایت، به دنبال ایجاد حس هویت و جامعه در میان افراد و در عین حال ترویج گفتگوی بین ادیان و مدارا است. تعلیم و تربیت دینی به آموزش و یادگیری در مورد باورها، اعمال و ارزش‌های مختلف دینی اشاره دارد. هدف آن فراهم کردن درک افراد از ایمان خود و همچنین قدردانی از باورهای دیگران، پرورش بردباری و احترام در یک جامعه متنوع است. این آموزش می‌تواند در محیط‌های رسمی، مانند مدارس و مؤسسات مذهبی، یا به‌طور غیررسمی از طریق تعاملات خانوادگی و اجتماعی صورت گیرد. برنامه درسی اغلب شامل مطالعه متون مقدس، مناسک، آموزه‌های اخلاقی و زمینه تاریخی ادیان مختلف است. موضوع «اثرات تربیت دینی» به بررسی چگونگی تأثیر آموزش باورها و اعمال دینی بر افراد و جامعه می‌پردازد. می‌تواند جنبه‌های مختلفی از جمله رشد اخلاقی، انسجام جامعه و هویت شخصی را در بر گیرد. هدف آموزش دینی اغلب القای ارزش‌هایی مانند شفقت، احترام و رفتار اخلاقی است که می‌تواند بر شکل‌گیری شخصیت دانش‌آموزان تأثیر مثبت بگذارد. علاوه بر این، می‌تواند حس تعلق و اجتماع را در میان افرادی که عقاید مشابهی دارند تقویت کند. با این حال، تأثیرات می‌تواند به طور گسترده‌ای بسته به زمینه، از جمله دین خاصی که تدریس می‌شود، روش‌های آموزشی، و محیط فرهنگی متفاوت باشد. برخی از مطالعات نشان می‌دهند که آموزش دینی می‌تواند به افزایش تحمل و درک دیدگاه‌های مختلف منجر شود، در حالی

که برخی دیگر نگرانی‌هایی را در مورد انحصار یا تعارض بالقوه ایجاد می‌کنند. در مجموع، تأثیرات تربیت دینی پیچیده و چندوجهی است و بر رشد فردی و پویایی اجتماعی تأثیر می‌گذارد. آموزش دینی می‌تواند با شکل‌دهی به ارزش‌های اخلاقی، تقویت حس هویت و ارتقای انسجام اجتماعی، تأثیر قابل‌توجهی بر افراد و جوامع داشته باشد و اغلب چارچوبی برای درک معضلات اخلاقی فراهم می‌کند و تفکر انتقادی را در مورد باورهای شخصی و باورهای دیگران تشویق می‌کند. لذا وقف به عنوان یک ارزش در میان جامعه اسلامی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. در چنین جامعه‌ای افراد بسیاری یافت می‌شوند که برای به دست آوردن ثواب یا اعتبار به تخصیص قسمتی از اموال خود برای ساخت مدرسه‌ها و تربیت عالمان و دانشمندان دست می‌زنند. براین اساس بسیاری از مدارس علمیه بر پایه وقف ساخته شده‌اند و مشخصاتشان را در وقف‌نامه‌ای می‌نوشتند که برای آینده باقی بماند (پسندیده، ۱۳۹۴: ۷). بنابراین، آموزش دینی می‌تواند مشارکت جامعه را با تشویق به مشارکت در فعالیت‌های جمعی و تقویت گفتگوی بین ادیان افزایش دهد. در نهایت، می‌تواند به توسعه شخصی و درک عمیق‌تر از جهان بینی‌های متنوع کمک کند، که در یک جامعه چند فرهنگی ضروری است.

۵-۱. جایگاه مدرسه نواب در تربیت دینی عالمان

تعلیم و تربیت از مسائل مهم و اساسی و نیاز مبرم هر جامعه است. از این رو بررسی و شناخت دقیق جایگاه علم و دانش که در گذشته منحصر به مدرسه‌های علمیه بود ضرورت دارد. با توجه به اینکه چنین مراکز علمی و آموزشی فقط جنبه فرهنگی دارد لازم است راهکارهایی اقتصادی برای اداره چنین مراکزی در نظر گرفته شود تا از پشتوانه مالی برخوردار شوند زیرا در صورت عدم پشتوانه، نتیجه مطلوب حاصل نخواهد شد و اینجاست که نقش وقف به عنوان سنتی حسنه بر همگان روشن می‌شود. بنابراین می‌توان گفت که اگر وقف در فرهنگ غنی اسلامی وجود نداشت رشد علم و فرهنگ و تربیت دانشمندان و عالمان با دشواری‌های زیادی روبرو می‌شد (پسندیده، ۱۳۹۴: ۷). با توجه به گستردگی علوم در دوران معاصر، یکی از بهترین بسترهایی که زمینه تفقه و فهم عمیق در دین را فراهم می‌کند، مراکز تخصصی حوزوی می‌باشند. پس از بازسازی، در سال ۱۳۸۰ ه. ش، به عنوان اولین مدرسه تخصصی حوزه علمیه خراسان، فعالیت خود را آغاز کرده است؛ این مرکز علمی هر ساله در دو مقطع تخصصی سطح ۲ و ۳ در رشته‌های ادبیات عرب، فقه و اصول، فقه و حقوق، فلسفه اسلامی، کلام اسلامی و مشاوره با رویکرد اسلامی و در سطح

۴ در رشته‌های ادبیات عرب با گرایش ترجمه بلاغی، فقه مقارن، کلام مقارن، کلام جدید و فلسفه اسلامی از میان طلاب علاقمند و مستعد طلبه پذیرفته است. در این میان، شمار زیادی از علما و پژوهشگران علوم دینی در این حوزه‌ها آموزش دیده‌اند و اکنون با هدف ارتقای آگاهی عمومی در مراکز مختلف مشغول به فعالیت هستند. این مدرسه در دو حوزه آموزش و فرهنگ، برنامه‌های متنوعی را اجرا می‌کند که در ادامه به بررسی آن‌ها خواهیم پرداخت.

۱. آموزشی و پژوهشی

مدرسه علمیه نواب مشهد در طول حیات خود در این چند سال توانست فعالیت‌های آموزشی و پژوهشی بسیاری داشته باشد که هر کدام از آن‌ها در نوع خود توانست تأثیر به‌سزایی در علم و دانش داشته باشد. استفاده از اساتید توانمند و صاحب نام در جوامع علمی، برگزاری مباحثات علمی در سطح ۲ و ۳ و تشکیل حلقه‌های تخصصی در سطح ۴، حضور اساتید پایه در مدرسه جهت پیگیری دغدغه‌های علمی طلاب در هر رشته، برگزاری دوره‌ها و میزگردهای تخصصی در موضوعات مختلف با حضور اساتید مجرب، بهره‌گیری از اساتید مشاور متخصص جهت تدوین مقالات و پایان‌نامه و رساله، برگزاری دوره‌های مختلف مانند دوره مهارت پایان نامه نویسی و مقاله نویسی، تبدیل مسأله به ایده، ویراستاری و درست نویسی و غیره از جمله فعالیت‌هایی است که در حال حاضر نیز انجام می‌گیرد و در طلاب علوم دینی می‌توانند از آن استفاده کنند.

۲. فرهنگی و تربیتی

مدرسه علمیه نواب مشهد در کنار تلاش‌های علمی و پژوهشی خود، برنامه‌های تربیتی و فرهنگی متنوعی را با همکاری طلاب به منظور افزایش آگاهی اجتماعی و ارتقای همدلی میان مردم اجرا کرده است. از جمله این برنامه‌ها می‌توان به طرح جامع «ورثة الانبیاء» اشاره کرد که هدف آن آشنایی طلاب با منظومه فکری امامین انقلاب بود. همچنین فعالیت‌های تبلیغی متنوعی در مناسبت‌های مختلف برگزار شده است، از جمله ایجاد خیمه حضرت زهرا سلام‌الله‌علیها در دهه فاطمیه و اعزام طلاب مبلغ در ایامی با اولویت تبلیغی. علاوه بر اقدامات فرهنگی، خدمات اجتماعی گسترده‌ای نیز جهت حمایت از شهروندان، به‌ویژه در مناطق کم‌برخوردار، صورت گرفته است. این خدمات شامل اردوهای جهادی در مناطق محروم و آسیب‌دیده از سیل، توزیع بسته‌های معیشتی در مناسبت‌های گوناگون، قربانی پایان هر ماه قمری و رساندن آن به افراد نیازمند در مناطق محروم، همکاری با

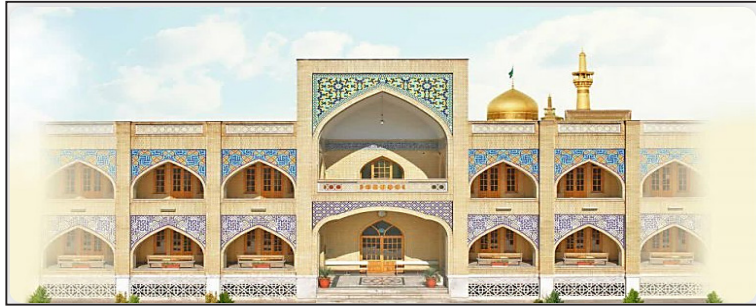
خیرین جهت رفع مشکلات اقشار آسیب‌پذیر، و برگزاری اردوهای تفریحی داخل و خارج از استان بوده است. تمامی این تلاش‌ها در راستای گسترش فرهنگ همدلی و خدمت‌رسانی، اقدامات ارزشمندی را به ثمر رسانده است.

نتیجه گیری

با رسمی شدن مذهب تشیع در دوره شاه اسماعیل اول، دولت صفویه برآن شد تا به این طریق بتواند شیعه را از راه‌های متفاوت گسترش دهد. در این دوره مکتب‌ها و مدارس متعددی برای تحصیل علوم مختلف شروع به فعالیت نمودند. در سال‌های پایانی حکومت صفویه، دولت تحصیل علوم دینی را بیشتر نمود و مدارس و حوزه‌های علمیه مختلف با حضور علمای معروف توانستند بسیاری از افراد علاقه‌مند را جذب و تربیت کنند. این مدرسه قبل از احداث، زمین آن وقف بود و واقف تأکید نموده بود که برای تحصیل علما و فضلا اختصاص داده شود. بدین ترتیب میرزا صالح در زمان شاه سلیمان ساختمان را تکمیل نمود. بنابراین طبق داده‌های تاریخی مدرسه علمیه نواب مشهد در دوره شاه سلیمان صفوی احداث و فعالیت خود را آغاز نمود. این فهرستی که در وقفنامه موجود بود نشان‌دهنده نقش وسیع وقف‌ها در تأمین نیازهای مدرسه و حمایت از فعالیت‌های مذهبی و آموزشی آن است. آقای امیر شیبانی نیز در این زمینه اشاره می‌کند که این اقدام مهم واجد ارزش والای اجتماعی و مذهبی بوده است. نظرات حاج محمدهاشم خراسانی نیز نشان می‌دهد که مسجد نائب واقع در این منطقه دارای سه شبستان بوده که یکی از آن‌ها ضریبی، دیگری چوب‌پوش، و سومین شبستان بدون پوشش ساخته شده است؛ ساخت مسجد در همان زمان تأسیس مدرسه صورت پذیرفته است. در واقع موارد فوق از آن موقوفه مدرسه علمیه نواب بوده که در منابع به صورت صریح آمده است. در این بین بسیاری از علما و بزرگان با حضورشان در این مدرسه توانستند رونق علمی به آن ببخشند و شاگردان بسیاری را تربیت نمایند. این مدرسه هم اکنون در رشته‌های ادبیات عرب، فقه و اصول، فلسفه و کلام، کلام اسلامی، فقه و حقوق و مشاوره با رویکرد اسلامی در حال فعالیت است و دارای نشریات تخصصی در این حوزه می‌باشد. این مدرسه توانسته است تا زمان حاضر فعالیت خود را در حوزه‌های تخصصی فوق شخصیت‌های برجسته علمی، دانشمندان، شخصیت‌های فرهنگی و سیاسی و مذهبیون نامداری را تربیت و به جامعه معرفی نماید. این اقدام تأثیر به‌سزایی در تربیت جامعه دینی مشهد داشته است و بسیاری از افراد توانسته‌اند در کنار آن‌ها آگاهی‌های مختلفی به خصوص در دین کسب نمایند.

نمایی از ساختمان مدرسه علمیه نواب

ورودی مدرسه علمیه نواب

کتاب نامه

- امجدی، جلیل (۱۳۹۵). «حوزه علمیه مشهد در گذر زمان»، *مطالعات تاریخی*، ۱۴ (۵۲)، صص: ۳۵-۵۰.
- پسندیده، محمود (۱۳۹۴). *اسناد و موقوفات مدارس تاریخی حوزه علمیه مشهد*، مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی.
- جازاری معمولی، سعید (۱۳۹۷). *عهد یاران: تاریخچه ای از حوزه علمیه مشهد*، تهران: ثالث.
- خراسانی، ملا محمد هاشم (بی تا). *منتخب التواریخ*، تهران: کتاب فروشی علمی.
- درخشانی، محمد (۱۳۹۶). «مدارس عصر صفوی»، *فصل نامه تاریخ نو*، ۷ (۱۹)، صص: ۸۱-۵۱.
- سیدی، مهدی (۱۳۷۸). *تاریخ شهر مشهد*، تهران: جامی.
- غنیمه، عبدالرحیم (۱۳۹۵). *تاریخ دانشگاه های بزرگ اسلامی*، تهران: دانشگاه تهران.
- موسویان، سید محمد (۱۳۸۷). *اصول و مبانی در طراحی معماری و شهرسازی*، تهران: آذرخش.
- میرآقایی، هادی (۱۳۹۴). «کتاب های وقفی مدرسه عالی نواب مشهد با تکیه بر کتاب های وقفی فاضل بسطامی و فرزندش»، *فصل نامه وقف میراث جاویدان*، ۲۷ (۹۱-۹۲)، صص: ۱۷۸ - ۲۰۴.
- واعظ زاده خراسانی، محمد، پسندیده، محمود (۱۳۹۵). *حوزه علمیه خراسان: مدارس علمیه مشهد*، مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی.
- وکیلیان، منوچهر (۱۳۹۰). *تاریخ آموزش و پرورش در اسلام و ایران*، تهران: دانشگاه پیام نور.
- یزدی مطلق فاضل، محمود (۱۳۹۰). *فهرست نسخه های خطی مدرسه علمیه عالی نواب*، مشهد: عروج اندیشه.
- اسناد و مدارک آرشیوی
- ساکما، ۲۹۶/۱۶۴۵۰